

[illegible]

իրեն հեղեցիկ քնքոյշ կերպարանքներ, որոնք անշուշտ Աստ-
ղիկ դիցուհու հակադրականները պիտի լինէին։ Հեթանոս Հայերի
ջերմեռանդութիւնն առ Աստղիկը դիցուհին այնքան մեծ էր
եւ հայեցողութեան լծակից տղամարդի ամենալաւ յատկութիւնն
համարած էր Գաղութիւնը Բայն։ Քաջութիւնը որ Հայաստանի
պէս երկրում արգարեւ զարգացած էր այն անտիճանի, որ
քաջութեան նախնականները Վահագն արքայն աստուածներին
դասը դասգնացել նորա քաջութեան չափն էլ այնչափ մեծ
էր, որ ժողովուրդը չէր կարող հաւատալ, որ այդպիսի մի
անձը մարդկային ծնունդ չի ունեւորէր։ Եւ երկրի
արձանացուցած է նորա գերբնական ծնունդը երկնի եւ երկրի
եւ ծիրանի ծովի երկունքից։ Ահա այն աստուածացեալ արքայն
Վահագն Տիգրանեան, որ Կողմէի Հայոց հողից իր-
րեւմի չար դժնկի որ արգանց Հայ ժողովուրդին չար էակնե-
րի աղդեցութիւնից՝ իւր անհուն քաջութեամբ մաքառելով
վնասակար արքերի դէմ, ահա այս քաջ Վահագն արքայն է
գեղեցիկ դիցուհու լծակիցը, Աստղիկան ամուսինը։ Ղուգառ-
րութիւնն որ արդարեւ Հայոց գաղափարներին հախառակ չէ
եւ ներկայացնում է մի խորհրդաւոր առասպելութիւն, այսօր
եւս մեր գիւղական լեռնային համայնքներին մէջ ճշդիւ կատա-
րուում է այդ խորհուրդը։ Ազամարդն այն ժամանակ միայն
կարող է ամուսնանալ երբ նա իւր սրտի քնտրածը կարողա-
ցած է քաջութեամբ փախցնել օրիորդի հօր անից։ Եւ ահա
այդ ակզբունքն է այդ հեթանոսական հնութիւն կրօն սովո-
րութիւնն է պատճառ, որ այսօր շատ հայաբնակ գիւղերում
գեռանունց գիտակցութեան կատարումն են ազգիկ փախցնելը
եւ այդ համարումն է փակաւին մի ահաւի առաքինութիւն
որին ջատնէրողամտութեամբ են այնում։ Հայ ժողովուրդը
Այն իսկ սկզբունքն է պատկերացնում եւ Արտաշէս Բ թերայ
հիւսած երգը, որի մէջ պարզ երեւում է թէ ժողովուրդն եր-
գում է Արտաշէսի տղամարդութիւնը, որ գետն անցաւ եւ
փախուց Սաթինիկին այս կողմ։

- որը յիշուած է Զեծաւ արիւարքայն Արտաշէս Բ սեաւն գեղեցիկ
- արտաշէս Բ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն մասնս դո՛ւ Եմ

Այս յարդգող Ժաջի երկրաւոր պատկերը, որ պաշտուում էր Վահագնեան մեհեանում, կոչուում էր Վահագն Վիշապապալ:

Արամագի երրորդ դուստրն է Նանէ դիցուհին, որի պատկերը գտնուում էր Բարձր Հայքի Դարանաղեաց գաւառում Թիլն Եւանում ոչ հեռի այժմու Երզնկայ քաղաքից. որովհետեւ նոյն Եւանում տեղաւորեց Տիգրան Բ. Յունաց Աթենասի պատկերը, որ իմաստութեան անտուածուհի էր, այդ պատճառով կարելի է կարծել, որ Նանէ դիցուհին էլ իմաստութեան կամ աւելի ճիշդ ասած հնարագիտութեան մասնաւոր անտուածուհի լինէր. հնարագիտութեան ենք ասում, որովհետեւ այդ հանճարն յատուկ է միայն կանանց սեռին եւ մասնաւորապէս Հայ կանանց, որոնք մի տեսակ հանճարեղ տանտիկնութիւն առնելու վարժ են եւ սակաւ կարողութեամբ մեծամեծ բաներ են գլուխ բերում իրենց ընտանեկան շրջանի մէջ, չնայելով այն նեղ ու կաշկանդեալ պայմաններին, որոնց մէջ գտնուած է Հայկինք գորաւոր Ժամանակներում: Մեզ այնպէս է երեւում, որ Նանէ դիցուհին Հայ կնոջ նշանակութիւնը պիտի ներկայացնէր մեր հիմնական նախնեաց աչքին եւ մանաւանդ պիտի համարուէր ճշմարիտ արտայայտութիւն այն հայացքների, որ ունեցած է Հայ Ժողովուրդը կնոջ նշանակութեան վերայ. կինն այսօրուայ Հայի աչքումն էլ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ գերդաստան սիւնը, այլ մարդու ամենահաւտարիմ ընկերակիցը եւ գլխաւորապէս նորա տունը, նորա զաւակները հոգացող եւ պահպանողը: Հայ աղամարդը կարծես թէ իւր տան կառավարութեան մէջ մի օտար ումն է. ամենայն տնտեսութիւն, ամենայն խնայողութիւն, ամենայն հիւրանիրութիւն պահպանուել է եւ պիտի պահպանուի տան մէջ միմիայն տանտիկնոջ շնորհիւ: Հայ կնոջ աւելի բարձր նշանակութիւնը մեզ յայտնի է եւ հնագրեան պատմութիւնից. մենք գիտենք, որ Տիգրան Ա ի քոյրն Տիգրանուհի մինչեւ անգամ իւր հնարագիտութեամբ փրկած է իւր եղբօր քաղաքական պատիւը: Սա-

Սեան համար նշանաւոր համաստեղութեանց մէկի մէջ դասուած է եւ Հայոց նախահայրն Հայկ: Այս առթիւ, եթէ յաջողի մեզ, մի այլ անգամ աւելի ընդարձակ կը խօսինք:

նոտ դայեկի՝ հնարագիտութիւններին և պարտական՝ Սանա-
տրուկ արքային իւր կեանքը՝ կամ նորա որդուն Արտաշէս ման-
կանն ազատողն էլ մի Սանտուի նման կին է կրած՝ մեզ յայտնի
է նմանապէս Եղիշէի նկարագրութիւնից և դարի կանանց
դիւցազնական անձնութիւնը՝ կանա նց, որ իրենց հեռա-
ւոր ամուսիններին կեանքն ազատելու համար «մատամբ» իւր-
եանց վաստակեցին եւ կերակրեցան եւ զկարգեալ ռոճիկ նոցա
յարբուսուստ ամ յամէ թոշակ առնէին եւ տային տանել նո-
ցա ի միութարութիւն՝ կանա նց, որ այն տաժանելի վշտակրու-
թեանց մէջ դարձեալ չէին թոյլ թողած իրենց զաւակներին
կրթութիւնը եւ ջերմեռանդութեամբ հոգս էին քաշում նո-
ցա դաստիարակութեան վերայ՝ Այս է եղել Հայ կինը միշտ
եւ այդ պատճառով էլ Հայոց գերդաստունն է մնացել միակ
աւանդապահ մեր ներքին կեանքի, ուր երկում է Հայոց
նախնական պարզութիւնը՝ Հայ կինն էր, որ շէն ու պատկա-
ռելի է պահել Հայ մարդու դառն քրտինքով կանգնած տու-
նը՝ շէն ու պատկառելի ոչ միայն հարուստ, այլ աղքատ դա-
սերի մէջն անգամ՝ Արդ՝ Հայ կնոջ այս հնարագիտութեան*)
պատկերն եղած է Նանէ դիցուհին, արի եւ իմաստուն Արա-
մազդի հարազատ ծնունդը՝ Այս ապացուցուում է մասամբ
եւ նորանով, որ այժմու մեր մի քանի գաւառներում մօր
կամ տանտիրնոջ կոչումն է Նանէ կամ Նանի, Նան՝ այս բա-
ռը թէ որ ուղենանք մեկնել Հայոց կամ ցեղակից լեզուների
միջնորդութեամբ, մենք գտնելու չենք ոչ մի կապակցութիւն
ցեղակից լեզուների բառերի հետ՝ աչքի առաջ ունենալով, որ
մայրը միեւնոյն ժամանակ եւ սնուցիչ կամ սոսնսու է, թե-
րեւս հիմք լինի կարծելու, որ Հայոց Նանէ եւ Պարսից Նան
(հայ) բառերն արմատակից են եւ երկուսն էլ մտքով նշանա-
կում են սննդատու՝ ինչպէս որ հայը մարդուս առօրեայ
սնունդն է, նմանապէս էլ մայրն է իւր զաւակների առօրեայ

(*) Պէտք չէ շփոթել հնարագիտութիւնը կախարդութեան հետ, որ նոյնպէս կա-
նանց սեռին յատուկ է եղած. եւ առասպելների մէջ՝ մանաւանդ չար վնասակար
հնարագիտութիւնը ջաղու պառաւներից է ծագում. թէ եւ այս կախարդական յատ-
կութիւնն էլ նոյնն է ապացուցանում ինչոր մենք ասացինք:

սմունդը: Եթէ այս այսպէս լինի, դարձեալ Նանէ գիցուհին կըմնայ մայրութեան եւ տանտիրկնութեան գաղափարի պատկեր, որ բնաւ օտար չէ ոչ Հայի աշխարհաստեպութեանը, ոչ նորա դարաւոր տւանդութիւններին եւ ոչ Հայր Արամազդի նման իմաստուն Էակի ծնողական կոչմանը*):

Հայր Արամազդի գերգաստան չորրորդ անգամն է նորա որդին Միհր աստուածը, որ « զգաստութեան, գեղեցկութեան եւ հնարագիտութեան » գիցուհիների հարազատ եղբայրն էր, ապա ուրեմն իւր հօր եւ քոյրերի նման բարի եւ պատկառելի նշաններ պիտի ունենար: Նորա մեհեանը գտնուում էր Բարձր Հայքի Դերջան գաւառում Բագայառի շէնքում, այստեղ կանգնեց Տիգրան Բ. Յունաց Հեփեստոս կամ Վուլկան աստուածի արձանը: Ինչպէս վերեւն յիշեցինք, հին Պարսկից մէջ այդ

(*) Ունեւորականների մէջ երկու կարծիք կայ. Նանէ գիցուհու ծագման վերայ մէկը կարծում է, իբրեւ թէ այս կոչումը սանսկրիտական նանա (մայր) բառի հետ կապ ունի. (տես P. de Zagarde, Armenische Studien). Թէեւ այս մեր կարծիքին ընդդէմ չէ, բայց որովհետեւ նանա բառը սանսկրիտ լեզուի մէջ ուշ կազմուած բառերից է, վամսորոյ դժուար է ենթադրել, որ այդ բառը նոյնութեամբ դտնուած լինէր ցեղակից լեզուների մէջ, մանաւանդ իբրեւ աստուածուհի փոխարկուած լինէր Հայոց մէջ. այնուամենայնիւ սանսկրիտական նանա (մայր) բառն էլ նոյնն է ինչոր մեր գաւառականներում նանէ խօսքը: Երկրորդ կարծիքն այն է, որ Նանէ գիցուհու անունը նոյնն են համարում ինչոր Բարիլոնի աստուածուհին Իշտար, որն իբրեւ թէ նոյն Աստղիկն է եւ Ասորեստանում կոչուում է Նանա (տես Всеобщ. История Ассирии, пер. Эммануэля): Այս կարծիքից պէտք էր հետեւցնել, որ Նանէ գիցուհին աղղային տեղական աստուածուհի չէր, այլ մի եկամուտ ուն, այնպէս ինչպէս էին Գիսանէս եւ Դեմետր կամ այլ օտար աստուածները, որոնց պաշտում էին Հայաստանում: Սակայն այս սխալ է, որովհետեւ Նանէ գիցուհին աւանդութեամբ կոչուում է պարսկ. Արամազդայ, որ ցոյց է տալիս նորա բնիկ աստուածուհի լինիլը, մինչդեռ աւանդութիւնը ոչ մի այսպիսի ականարկ չէ անում յասկապէս օտար աստուածութիւնների վերայ: Բացի այս, Նանա կամ Նանէա կոչումը Եբրայականի մէջ ասուում է Մընի եւ նշանակում է բաղդի եւ մանաւանդ հար բաղդի ոգի. մինչդեռ Բ. Մակար. Ա. գլ. 13, 13 տողերում չէ յիշուած Նանէա կոչումը, այլ ասուած է « եւ անդէն անկան կործանեցան շուրջ զՍաննայ տաճարան. ի խորհուրդ յիմարութեան խորհեցան նորա զհեծմայ տաճարան »: Այս խօսքերը ոչ մի կապ չունին Նանէ աստուածութեան հետ եւ դոցա մեկնութիւնը կարելի է տեսնել կարդալով Բ. Մակար. նոյն գլուխը 17—36 տուն:

անտուածութիւնը կոչուում էր Միւր և համարուում էր Ա. հաւրամարդային էակից եւ աթոռակից. նորա մասնաւոր գործն էր հնէլ ուխտաւորահաւելան վերայ եւ պարտել ուխտադրողներին. նա էր այդ պատճառով եւ լոյսի ու օդի անտուածութիւնը. ինչպէս որ մի ծածկեալ (եւ անծանօթ իր կամ գործ բացուում ու յայտնի է լինում լոյսի եւ օդի օգնութեամբ, այնպէս էլ մարդկանց խորգախութիւնը. կեղծաւորութիւնը լոյս ձգօղն ու բաց անօդը Միթրա աստուածն էր. նա ինքն անտեսանելի կերպով իշխող էր աշխարհիս վերայ, բայց նախ տեսանելի պատկերն էր արեգակն երկնքում եւ կրակն երկրիս վերայ, որոնք եւ այդ պատճառով պաշտելի էին մարդկանց մէջ, ի թիւս այլոց, իբրեւ լոյս անօղ, յայտնագործօղ պօրութիւն, Հայոց մէջ էլ անկասկած Միհրը (Միթրայ) նոյն նշանակութիւնն է ունեցած. որովհետեւ արեգակն եւ կրակ պաշտելն եղած է Հայոց մէջ. միեւնոյն ժամանակ նորա անունով կոչուում էր Հայոց ամիսներից մէկը Միհրական կամ Մեհէկան ամիսը, որ նշան է նորա ընդարձակ ժողովրդականութեանը. Միհրի անունն եղած է եւ մարդկանց համար յատուկ անուն, ինչպէս օրինակ Միհրան, Մեհրութան, Միհրշապուհ, Միհրդատ, Մեհենգակ եւլն. Միեւնոյն երեւոյթները տեսնում ենք եւ Պարսից մէջ, որից պիտի մակարերենք թէ Հայոց Միհր աստուածը նոյն ընդարձակ նշանակութիւնն է ունեցած, ինչորհին Պարսից մէջ է ունեցել. նորա ժողովրդականութեանը նայելով պէտք է կարծել, որ այդ աստուածութիւնը պատկերացնում է մասնաւորապէս Հայոց հաւատքին ու հին. մի յատկութիւն, որ Հայոց մէջ միշտ առաջնակարգ առաքինութիւնների շարքումն է եղել. Թէպէտեւ մեր լեզուի մէջ չենք գտնում այդ միտքը ապացուցանող մի բառ կամ դարձուած, բայց Պարսից լեզուի մէջ կան մի երկու գէպեր, որ Միհրի այդ յատկութիւնն են բացատրում. արդի Պարսից լեզուով միհր նշանակում է սէր, իսկ միհրբան — բարեկամ, սիրելի. այս հանգամանքը մեզ տեղիք է տալիս կարծելու, որ գործածութիւնից գուրս եկած հեթանոսական Միհր խօսքի տեղը մտել եւ ընդհանրացել է սէր խօսքը. եւ այն՝ որ սիրով է վարուում իւր ընկերի հետ, այն՝ որ բարեկամութեան կապը

սուրբ է պահում, այն՝ որ հաւատարիմ է, այն եւ կոչուում է «էրէն»^{*)} :

Հայր Արամազդի գերդաստունն ամբողջացնելու համար հարկ է խօսել թէ ի՞նչ էր նորա կնոջ անունը եւ ի՞նչ գաղափարի պատկեր էր նա: Այս հարցին մինչեւ հիմայ, եթէ չենք սխալուում, տակաւին ոչ ոք մօտեցած չէ, այդ պատճառով մենք կաշխատինք, որքան կարելի է, մանրամասն բացատրել մեր միտքը: Մեզ այնպէս է երեւում, որ Հայոց աստուածներին թա՛ գուհին կոչուում էր Սպանդարամետ եւ նորա մէջ պատկերացած է եղել երկրի ծննդականութեան գաղափարն անտեսանելի կերպով, իսկ նորա տեսանելի պատկերն եղած է սոյն իսկ երկիրս, գետինը, որ, ինչպէս յայտնի է, իբրեւ մայր ծնանում եւ բուսուցանում է ամենայն ինչ, Հեթանոս Հայերի գաղափարով իմաստութեան պատկերն Արամազդ՝ երկնքի գերագոյնէակը՝ մի անսահման գոյութիւն գոյով՝ չէր կարող օգտակար լինել հասարակութեանը չունենալով մի ներգործութեան առարկայ, ինչպէս, որ մի հասիկ սերմն, որ ինքն ըստ ինքեան թէ եւ աղնիւ բան է, բայց անօգուտ է, իսկ եթէ պատշաճաւոր հողի մէջ ձգուի կրեղմնաւորի եւ կրպիտոյանայ, այնպէս էլ իմաստութիւնն իւր ամենակարող զօրութեամբ, ի թիւս այլոց, կարող է մարմնանալ մարդկանց աչքի առաջ երկրիս պողպտե-րութեան եւ մշակութեան մէջ: Ուստի Հայր Արամազդի նման իմաստութեամբ հերագոյն էակի լծակիցն է արժանագէս երկրիս ծննդականութիւնը, Սպանդարամետը Այս հաստատուում է մի քանի յուշումներով:

Նախ որ՝ Սպանդարամետ կոչումն իւր հնութեամբ եւ իւր սկզբնական նշանակութեամբ համապատասխանում է մեր առածին. Զենգալէստայի մէջ Ահուրամազդայի վեց աթուակիցներից, այսինքն Ամէշասպանտաներից մէկը, որի մէջ յատկապէս մարմնացած էր գերագոյն խոհականութիւնը, կոչուում էր Արմայիաի. այդ Ամէշասպէնտան իգական սեռից էր եւ համա-

(*) Մինչի աւելի ընդարձակ ժողովրդականութիւնն երեւում է եւ այն տօնից, որ կատարուում է փետրարի 15ին (Մեհեկան ամիս) Տէրընտաղ անունով. Հայոց հեթանոսական տօների վերայ խօսելիս կաշխատենք աւելի պարզել մեր միտքը:

բուռն էր: Ձենգալէստայի խօսքերին նայելով, մերթ ամուսին եւ մերթ գուտոր Ահուրամազդայի այդ գիցուհու անուանից անբաժան էր միշտ «պէհա» ածականը, որ, ինչպէս վերելք տե-
սանք, նշանակում է սուրբ *): Բայց կարող է նշանակել եւ
աճեցուցիչ, այնպէս որ Սպէնտա Արմայիտի նշանակում է խո-
հանութիւն կամ իմաստութիւն անարատ, սուրբ, եւ իմաս-
տութիւն աճեցուցիչ, ծննդական. աւելի այս վերջին նշանակու-
թեան պատճառով է թերեւս, որ Ձենգալէստայի մէջ Սպէնտա
Արմայիտի անտուած ուհու մասնաւոր հովանաւորութեան տակն
է յիշուում եւ այս երկիրս, գետինը ուստի հին Պարսիկները
խնամակալ աստուած ուհու անունով խնամակն էւ, այսինքն այս
երկրն ուսում էին Սպէնտա Արմայիտի ուրեմն գետ Ձենգալէստայի
նման հնազոյն յիշատակարանների մէջ այդ կոչումն երկու
աստուածութեան է տրուած — ա) Սպէնտա Արմայիտի՝ խոհա-
կանութեան աստուած ուհու եւ Բ.) Սպէնտա Արմայիտի՝ երկիր
շտմաք Պարսի հայերէն կոչմանը մենք տեսնում ենք: Սպան-
դարամետ բառը յիշեալ երկու գենդական կոչումներէջ է կազ-
մուած: այսինքն Սպանդ Արամետ, որ նոյն է թէ Սպէնտա Ար-
մայիտի մեզ բնաւ զարմացնում չէ այն, որ Սպէնտա Արմայիտին
եղել է Սպանդ Արամետ, ոչ ապաքէն զարեթի հոգանքը եւ ազ-
գերի փոխադարձ զարգացումը ընդունակ են աննշմարելի կեր-
պով յեղյեղելու ժողովրդի բերանում ամենայն մի անուն այն
աստիճանի, որ բնուած անուշել անգամ անկարգի լինի. ոչ ա-
պաքէն կայ տարբերութիւն Ահուրա - Մազդա եւ Արամազդ,
Միթրա եւ Միհր ձայների մէջ, բայց ոչ ոք կասկածել չի կա-
րող թէ այդ անունները նոյն են, այնպէս ինչպէս նոյն է ամե-

(*) Սպէնտա ածականի արմատն է սպան = աճեցնել, բուսցնել, սորանից եւ
սպան ածականի իբր նշանակում է աճեցուցիչ, աճումն տուող, սորան համեմատ է
Լատինական augustus = ազոստոս բառը, որ նոյնպէս զործադրուում է սուրբ
բառի տեղը, բայց իբր նշանակում է աճեցող: Հին Պարսից գաղափարով սուրբ
այն մարդն է, որ ծնուում է աճումն տալու, աճեցնելու բարի արարչի Ահուրա-
մազդայի փառքը, ուրեմն նուազեցնելու իւր եռանդուն ղիմադրութեամբ չար Ահ-
րիմանի փառքը չէզոքացնելով բոլոր նորա չար խորհուրդները, (տես Justi, Handbuch
der Zendsprache):

նայն մի յատուկ անուն զանազան ազգերի մէջ, զորօրինակ Յովհաննէս, Իւան եւ Ժան, Յակոբ, Եակօֆ եւ Ժակ, Յովսէփ, Իօսիֆ եւ Ժօղէֆ, Պետրոս եւ Պիէր, Միհրդատ եւ Միարիդատէս եւ այլն: Այսպէս ուրեմն այն աստուածութիւնը, որ Զենդավէստայի մէջ իբրեւ կին կամ գուտոր Ահուրամազդայի կոչուում էր Սպէնտա Արմայիտի, հայերէն կոչուում է Սպանդարամետ եւ կապուած էր Արամազդի հետ նոյն կապերով: Բացի այդ նոյն աստուածուհու խնամքի տակ գտնուող երկիրն էլ, ինչպէս Զենդավէստայի մէջ կոչուում է Սպէնտա Արմայիտի, հայերէն էլ կոչուում է Սպանդարամետ կամ աւելի ստէպ Սանդարամետ: այս վերջին կոչումն աւելի շատ գործ է գրւում եւ քրիստոնէութեան ժամանակ դժոխքի այսինքն երկրիս խորքերը հասկացնելու համար: այս դէպքում, ինչպէս մի քանի ուրիշ խօսքերի մէջ էլ պատահած է, ալ գիրը կորչում է եւ երկու խօսքը միացած փոխանակ Սպանդ Արամետի ասուում է Սանդարամետ:

Երկրորդ որ՝ Հայոց հին աւանդութիւններն էլ հաստատում են, որ Սպանդարամետ աստուածութիւն եղած է, եւ նոյն կրկին նշանակութիւնն եւս ունեցած է: զորօրինակ Եղեկիէլի մարգարէութեան մէջ Գլ. 16. կարդում ենք «իձայնէ՛ կործանման նորա գործեցան ազգք, յորժամ իջուցի զնա ի դժոխս ընդ իջեալսն ի դուր: եւ մխիթարէին զնա ի Սանդարամետսն ամենայն ծառք փափկութեան եւ այլն . . . » նմանապէս Ագաթանգեղոսի մէջ եր. 272 կարդում ենք «եւ եկն էջ եհատ մինչեւ մօտ ի յատակս երկրիս ի շինամէջ քաղաքիս եւ բախեաց զթանձրութիւն յայնատարած գեանոյս եւ մեծ եւ անչափ թնդիւնք հնչեցին ի Սանդարամետսն անդնոց: » Այս օրինակներն մէջ պարզ երեւում է, որ ինչպէս Զենդավէստայի մէջ երկիրս կոչուում էր Սպէնտա Արմայիտի, այնպէս էլ մեր ս. թարգմանիչք երկրին, դժոխքին Սպանդարամետ կամ Սանդարամետ անուն են տալիս, ի հարկ է, աւանդութեանն հետեւելով: Բայց կայ յիշատակութիւն եւ Սպանդարամետի աստուածային անձն լինելու վերայ, թէեւ շփոթ գաղափարներով, զոր օրինակ Ս. գրքի թարգմանիչներն Բ. Մակաբ. 2. Գլ. 7 տան մէջ այսպէս են ասում. «վարէին ածէին ստէպ ստէպ յամսաւոր յօր տօնի

ճննդեան թագաւորին, զի զոհեցեն: Իբրեւ ասն հասանէր Սպանդարամեաւանն պաշտամանն, ասպնապէին զնոսո՝ պրսակեալս թաւ ոստօք Սանդարամեայն կարաւել: Եւ յայտեղ ինչպէս դժուար չէ նշմարել, Սպանդարամեայն ոչ թէ դրժութիւն է կամ երկիրս, այլ մի աստուածային անձն եւ արքան որ ս. Իբրի ընագրին հմուտ ուսումնականները նկատած են *), ապա եղ ս. թարգմանիչք Սպանդարամեայն Յունաց Քաթոսի տեղն են դրած: որից երեւում է, որ դա մի արարան աստուածութիւն է եղել: նոյնը հաստատուում է եւ Խորենացու խօսքերով գիրք Ք. Քլ. 62, ուր Սանդարամեայն ասելով դարձեալ հասկացնում է մի անձնաւորութիւն, բայց տարբեր նշանակութեամբ: Արտահետեւ Սպանդարամեայն միեւնոյն ժամանակ երկիրն է ներկայացնում, ուստի այդ տեղիք է տուել կարծելու **), որ երկրագործութեան աստուածուհի է եղած: այսինքն այն ինչոր Հռովմայեցւոց Յէրէս գիցուհին էր: Այսպէս ուրեմն մի Սպանդարամեա անունով աստուածութեան գոյութիւնն Հայոց մէջ՝ հաստատուում է Հայոց աւանդութիւններով: եւ որովհետեւ ս. թարգմանիչք դեռ Ե. ըդ դարում Ք. յտ. երկու նշանակութիւն են դրել Սպանդարամեա անունն մէջ, ապա ուրեմն այդ երկու նշանակութիւնն էլ ժողովրդական են եղած եւ նորահաս ժողովրդի համար խորդ ու անճանօթ գաղափարներ չէին: ուստի չենք ռիսաւորի, եթէ ասելու լինինք, որ մինչեւ անգամ երկու նշանակութեան ներքին տարբերութիւնը ցոյց տալու համար գիտութեամբ դանադանութիւն են ձգել նաեւ արտաքին հրէշման մէջ. Սպանդարամեա՝ աստուածութիւնն էր յայտնում, իսկ Սանդարամեա՝ երկիրը, որովհետեւ այդ երկու կոչումն էլ միեւնոյն էակինն էր, այդ պատճառով առաջինը, որ մի վերացական գաղափար է, աւելի շուտ է մոռացուել եւ մընացել է ժողովրդի գաղափարի մէջ միայն երկրորդը:

Եւ երրորդ Սպանդարամեայի սրբութիւնն իբրեւ աստուածուհի պատկերացած Հայոց առաջնեկութիւններին մէջ, ուր

(*) s'eu Z. de Pagarde, Armenische studien.

(**) s'eu Բաղդիր, Արքայի:

գաղափարը երկրի սրբութեան հետ է միացած, այս կէտն է որ պարզում է Զենդավեստայի յայտնած երկմտութիւնը, այնտեղ Սպանտ Արամետը կամ կինն է Ահուրամադդայի կամ դուռնորը, այստեղ Հայոց առասպելութեանց մէջ յայտնի երեւում է որ երկիրն — Սպանդարամետը երկնքի — Արամադդի կինն է, այս երեւում է Հայոց Ահհազնի երգից, ուր ժողովուրդը կամենալով յայտնել այդ անհուն քաջի գերբնական ծնունդը առաջադրած է թէ այդպիսի մի ոգին, Հայոց քաջութեան նախադադափարը, չէր կարող մարդկեղէն ծնունդի ունենալ, այլ միայն աստուածային. եւ ո՞վ են նորա ծնողք, հայրն է երկինքը, որ պատկերացած է լուսաւոր Արամադդի մէջ, մայրն է երկիրս, որ պատկերացած է աճեցողւնից Աղանդարամետի մէջ, իսկ որրանն է զուարթ Հայաստանի ամենապայծառ տեղը ծիրանի ծովը. Ահա այն երգի խօսքերը.

Երկնէր երկին եւ երկիր
Երկնէր եւ ծիրանի ծով,
Երկին ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղէգնիկն,
Ընդ եղեգան փող ծովն ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր,
Եւ ի բոցոյն խարտեաշ պատանեկիկ վաղէր մար,
Նա հուր հեր ունէր,
Աղա թէ բոց ունէր մօրոն,
Եւ աչկունքն էին արեգակունք,
Այս երգը որ ի թիւս այլոց ապացուցանում է թէ հեթանոս Հայերն աստուածացնում էին երկինքն ու երկիրը, ոչ այլ ինչ է հաջատուում, եթէ ոչ այն, որ երկիրս, այսինքն Սպանդարամետ զիցոհին երկնքի այսինքն արի Արամադդի ամուսինն է եղել:

Այս ամենից հետեւում է որ Սպանդ Արամետ աստուածուհին մեծ մասամբ համապատասխան է Զենդավեստայի Սպէնդա Արմայիտի անուած ուհուն. Հայոց մէջ այդ աստուածուհին պաշտօնի էր իւր աճեցողից զօրութեան, իւր ծննդականութեան համար. երկրագործութեան յառաջագէմ աշխարհներէց մէկը մեր Մայր Հայաստանն անկասկած այդ-

պիտի մի աստուածութեան՝ գաղափար պիտի ունենար իւր սրբութեանց՝ շարքումս քանի որ նոյն խմբերկիրը ամենայն երկրագործ ազգերի մէջ միշտ աստուածայած է եղել. Հայերն եւ ցեղակից ազգերը՝ համեմատաբար՝ միեւնոյն անտեսական պայմանների մէջ գտնուելով, ոչ միայն այգալիսի մի յատկապէս անտեսութիւն են ունեցած երկրի այսինքն գետնի նուիրականութեան վերայ, այլ մինչեւ անգամ՝ բուսականութեան եւ այլ նորան նպաստող տարրերի համար եւն ջով ջով սրբութիւններ կամ ոգիներ են ունեցած: Այսպէս օրինակ լեռների պահապան բարի ոգիները կոչուում էին «աջ» այս ցոյց է տալիս Հայոց խաշնաբածութեան զարգացումը ջրերի պահապան եւ խնամակալ ոգիները կոչուում են հօրօ կամ հօրօտ, որ մինչեւ այժմ էլ յիշուում է ժողովրդի մէջ: Խնկերի պահապան եւ խնամակալ ոգիները կոչուում են հօրօ կամ մօրօտ: այնպէս որ այսօրուայ հօրօ հօրօ ասուած դարձուածը որ ծաղիկների անուան էլ է, ոչ թէ՛ ռամկական բառախաղ է, այլ դարաւոր հնութիւններից մնացած, ոչ միայն Հայոց մէջ, այլ եւ Պարսից եւ այլ ցեղակից ազգերի. եւ յառաջ է եկել Զենդական Հաւերուտ եւ Ամէրէտատ Ամեշասպանտաների կոչումից, որոնք նոյնպէս ջրերի եւ անկերի պահապան ոգիներն են եղած: շատ անգամ Զենդաւէտտայի մէջ «Հաուրվատա Ամէրէտատա» նշանակում է նաեւ «փայտ եւ ջուր» *): Նոյն կոչման աղջտեալ ձեւն է Պարսից Ամուրդատ եւ Մուրդատ անուաններն, որ ռամկօրէն եղել է եւ Մարուտի արուաի՝ այսինքն ինչպէս Հայերէն ասում ենք հօրօտ մօրօտ, այս ձօրօտ Մօրօտի սրբութեան պատկերն է, որ դեռ շատ հին ժամանակներն Հայոց աստուած պաշտութեան տեղն էր զգացել: Արամալիկի աստիները դիցանուէր անտառը, արամալիկ Այս ամենից զատ եղել է եւ պտուղների խնամակալ աստուած Ամենաբեղ անունով: այս Ամենաբեղն էր, որ միութարում էր հեթանոս այգեպանին իւր քրտանց պտուղն առատութեամբ տեսնելու՝ որովհետեւ Հայաստանի նման լեռնաւանդակային շատ ծայրայեղութիւնք կան ջրն ու

(*) s^ho Justi, Hand, d. zend.

Թեան երեւոյթների մէջ. յանկարծակի ցրտեր, տեղատարափ
 անձրեւներ, քարակոշկոճ կարկուտներ եւայլն այնքան շատ
 են պատահում, որ յաճախ նոյն իսկ հասցենացած պտուղ-
 ներն էլ չարաչար վնասում են. այդ պատճառով եւ Ամե-
 նաբեղ աւտուածը շատ թիբելի ու պաշտելի էր եղած Հա-
 յաստանում. նորա պաշտամունքն երկրորդական աստուածների
 մէջ ամենից վառաւորն էր եւ կատարուում էր Բագրեւան-
 դի Բագաւան կամ Գիլյաւան կոչուած ասանդում. այստեղ
 փարին մի անգամ այն օրերն, երբ Հայոց պտուղները հա-
 սունանալու վերայ էին հաւաքուում էր հեթանոս Հայ
 Ժողովուրդը եւ աշխարհասոմբ մի ասոն էր կատարում
 հաւատարդի մէկից մինչեւ վեցը. եւ օրով հետեւ Ամենաբեղ
 ասածոք տօնը տարեգլխին էր կատարուում, ուստի նորա
 անդէններից մէկն էր եւ Աման օր, որ նշանակում է տարին
 նորոգօղ. այս մի հանգէս էր, որի յիշատակը մինչեւ մեր
 օրերը մնացած է. այնտեղ Ժողովուած քաղմութիւնն ան-
 շուշտ պատարագ էր բերում իւր պտուղներից անդրանիկ-
 ները եւ շատ անանձին հանդէսներ էր կատարում ձիար-
 շաւ անելով, եղջերու վազցնելով կամ աղաւնի թռչնելով,
 ի պատիւ այն աստուածութեանը, որ պահապան է պտուղ-
 ների եւ նոցանով անդնդ է տալիս մարդկանց եւ կենդանի-
 ներին. Այս հանդէսների յիշատակը մնացած էր մինչեւ Գրի-
 գոր Մագիստրոսի օրերը, որ նա Արտաշէս Բ. ի խօսքերն յի-
 շում է թէ «Ո՛ր ասյր ինձ զծուխն ծխանի եւ զաւաւօտն
 նաւասարդի, զվազել եղանց եւ զվագել եղջերուաց, մեք փող
 հարուաք եւ թմբկի հարկանէաք. Բագաւանը մի այնպիսի
 աշխարհասոմբ ուխտատեղի է եղած հեթանոս Հայերի համար,
 որ Տիգրան Գ. Թագաւորը այնտեղ մի առանձին հիւրատուն
 եւս շինեց ու իւր եղբօր Մաթան քրմապետի գերեզմանի վե-
 րայ մի մեհեան կանգնելով հրամայեց, որ բոլոր օտարական
 անցորդները կարողանան պատսպարան գտնել այն հիւրատան
 մէջ եւ կերակրուին այն մեհեանի զօհերից եւ պատարագներից.
 այդ հանգամանքը պատճառ եղաւ, որ հեթանոս Հայերն Ամե-
 նաբեղ Ամանոր աստծուն ճանաչեցին իբրեւ հիւրընկալ աս-
 տուած եւ կոչեցին նորան Վահագն. այս վերջին մականունն

էլ միանգամայն Հայոց սովորութիւններն եւ աշխարհատեսութեան ճշմարիտ հայելին է: յայտնի է, որ բոլոր հին եւ նոր ազգերը Հայոց ազգի հիւրասիրութիւնը նորա ամենագոյեղի յատկութիւններից մէկն են համարում: որն եւ մինչեւ ցայսօր յատուկ է Հային: մինչեւ իսկ գիւցաղնական դարերից մնացած է մինչանաւոր աւանդութիւնը Հայոց հիւրասիրութեան վերայ, որի արայայտութիւնն է Երուանդ Սակաւակեանցի թագաւորութեան օրով Հայաստան գաղթող Վարդգէս մանկան հնարարեան երգը. « Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն ի Տուհաց գաւառէն դժասաղ գետով, եկեալ նստեալ զՆրէշ բլրով զԱրտիմէտ քաղաքաւ դժասաղ գետով կռել կողիւղ զգուռն Երուանդայ արքայի: » Նոյն հիւրասիրութեան արտայայտութիւնն է, որ Հայոց երկիրը լցուում էր անդադար խառն իճագանձ՝ գաղթականներով եւ նորեկ ազգերով: Ահա Հայի այս հիւրասիրութեան գաղափարն է, որ ներկայացնում է Ամենայն հայոց անուան զորութիւնը: եւ նորան կրկնելէր այդ առաքինութիւնը, որովհետեւ հիւրասիրութիւնը կրթագաւորէ մեծ ոգով զի մէջ երբ նա ոչ թէ կարօտութեան մէջ լինի, այլ նորա տունը լի եւ առատ լինի եւ ունենայ խոհեմ անաեսութիւն: ահա այդ երկու բաւ յատկութիւններն Հայոց գերգաստան մէջ անդտիւն են: Ամենաբեղն ամենայն առատութեամբ պարգեւում է Հային առատ սնունդ նորա ընտանի կենդանիներին կերակուր, առատ մրգեղէններ, ընդեղէններ, արմախք այլեւ տնական զանաքեղէններ, եւ նանէ գիցու հին տանտիկնոջ հոգում մէջ բնակելով տնտեսութեան, հնարագիտութեան հանձարով կառավարում է Հայի տունը:

Սպանդարամեա գիցու հու աջակիցներն էին անշուշտ Հօրօտն ու Մօրօտ: Մասնայ քաջերն ու Ամենաբեղ եւ գուցէ մայր ուրիշ աստուածութիւններ, որոնք տակաւին մեզ անճանօթ են: Նորա էին երկրիս ծննդականութեան, օգտակարութեան մասնաւոր յառաջացուցիչները եւ նոցա ցեղակից էին անշուշտ այն ոգիները, որ Զենդավեստային նայելով կերակրին համեղութիւն օգեքին քաղցրութիւն, անձրեւներին առատութիւն էին տալիս: Հայոց աստուածութիւնների ակումբն ամբողջացնելով համար մեզ մնում է յիշել եւ Տիր աստուծո առաջնը: սա էր Արամազդ:

գի դպիրը, աւանդութիւնն անուանում է նորան, նաեւ դպիր գիտութեան քումաց, աւսումն ճարտարութեանց, երազացոյց եւ երազընդհան: Սորանից երեւում է, որ Տիրն էր աստուածներէ եւ քումերի մէջ միջնորդ եւ հրեշտակ: Նա էր յայտնում երազների դադանիրը, նա էր ուսուցանում գիտութիւններն եւ նա էր աստուածներէ համար դպրութիւնն այսինքն գրագրութիւնն անօղբ: Այս յատկութիւններէ մէկը մինչեւ հիմայ մի խորհրդաւոր կերպով մնացել է Հայոց պառաւներէ բերանում, երբ ասում են: «Գրօղը քեզ տանի» որ անշուշտ Տիրն է: Նմանապէս մնացել է երազ մեկնելու կախարդութիւնը, եղունգին՝ նայեցելով գոռակութիւն անելին եւայլն, որ նոյնպէս հին հեթանոսութեան հեաքերն են: Տիր աստուած պաշտամունքի տեղն էր երեւանում եւ Արարչատի մէջ տեղն Երազմոյն աստուած աւանում: Իսկ նորա պատկերը կոչուում էր Տրիդիք *):

Այս խոշոր աստուածութիւնների համառօտ եւ հարեւանցի տեսութեամբ վերջացնում ենք այս անգամ մեր խօսքը Հայոց հեթանոսութեան վերայ: Եթէ յաջողի մեզ իւր ժամանակին կաշխատինք պարզելու նախ մանր աստուածութիւնների եւ ոգիների գաղափարն, եւ երկրորդ չար աստուածութիւնների եւ ոգիների վերայ, եւս: Երբան կարելի է մի ամփոփ տեղեկութիւն տալու: Բայց եւ այնպէս այն ինչոր ասացինք մինչ ցարդ: Հայոց հեթանոսութեան վերայ թէպէտեւ շատ թերի է սակայն ներկայացնում է մեզ հին Հայ ժողովրդի գաղափարների հայելին: Հային ճանաչել են շատ ազգեր իբրեւ ուսման սէր ու գիտութեան ճարտա ունեցող ազգ: Ճանաչել են նորան իբրեւ մօքրասէր բարբի տէր ազգ, խոյս տուող չար եղեռնագործութիւններէ, խոյս տուող աղտեղութիւնից, ճանաչել են նորան իբրեւ մի հնարագէտ ու տնարար ազգ, սիրող շինութիւնն ու հաստատութիւն: սիրող յառաջադիմութիւն: ճանաչել են նորան իբրեւ հաւատարիմ եւ տիրասէր ազգ: ձգտող պահպանելու իւր

(*) Եթէ այս անունը Տիր բառից է, այլ ոչ Տուր, հաւանական է, որ Տիրացու բառն էլ այդ հին անունից մնացած լինի, որովհետեւ Հայոց մէջ այդ պատուանունը մի ժամանակ շատ ընդարձակ նշանակութիւն ունէր. Տիրացու եւ գիտական մի ժամանակ գրեթէ նոյնանշան էին:

